

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТ**

**КУСЕЙИН КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д 10.23.667

Кол жазма укугунда
УДК: 82-053.2 (575) (043)

КИДИРАЛИЕВА НУРГУЛЬ МЭЛИСОВНА

**ЧЫҢГАЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА БИЛИНГВИЗМ
АРКЫЛУУ УЛУТТУК ЖАШОО ДҮЙНӨСҮНҮН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

10.01.01 – кыргыз адабияты

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

филологиялык илимдериин кандидаты илимий
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин бүткүл дүйнөлүк адабият кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчиси:

Сабирава Венера Кубатовна

филология илимдеринин доктору, профессор,
Ош мамлекеттик университетинин
орус филологиясы факультетинин
чет тилдер жана маданияттар аралык байланыш
кафедрасы

Расмий оппоненттер:

Койчуев Бактияр Турарович

филология илимдеринин доктору, Борис Ельцин
атындагы Кыргыз-Россия Славян
университетинин Гуманитардык факультетинин
орус филологиясы кафедрасынын профессору

Сыдыков Назир

Филология илимдеринин кандидаты, Жусуп
Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук
университетинин Манас жана дүйнөлүк адабият
кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме

Ишеналы Арабаев атындагы Кыргыз
мамлекеттик университетинин Мамлекеттик
тили жана маданият институтунун кыргыз
адабияты жана аны окутуунун технологиялары
кафедрасы (дареги: 720026, Кыргыз
Республикасы, Бишкек шаары, Раззаков көчөсү
51 А)

Диссертация 2024-жылдын 24-декабрында саат 13.00 до Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Кусейин Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча Д 10.23.667 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот (Бишкек ш., Фрунзе көч., 547). Диссертацияны коргоо боюнча видеоконференцияга кирүү шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/102-pms-mzx-ajh>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борборлоштурулган илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а.), Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), Кусейин Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин илимий китепканасынан (722044, Бишкек ш., ч. Айтматов проспекти, 27) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын электрондук порталынан төмөнкү шилтеме боюнча таанышууга болот https://stepen.vak.kg/d_10_23_667/kidiralieva-nurgul-melisovna/.

Автореферат 2024-жылдын 22-ноябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,

филология илимдеринин кандидаты
Ыйсаева Н.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгы кыргыз адабиятын дүйнөлүк адабияттын контекстинде алып чыгып, эң оболу улуттук жашоо дүйнөсүн чагылдыруу менен дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүнүн окурмандарына кызыктуу болду.

Кыргыз жазуучусунун бүткүл дүйнөлүк адабий процеске кирүү процесси тарыхый-адабий көз караштан алганда да, кеңири окурман аудиториясына чыгуу үчүн ар кандай тилдеги котормолордун жана басылмалардын ролун жана маанисин түшүнүү орун алган автордук аң-сезимди калыптандыруу көз карашынан да көрсөтөт. Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылык жолу жазуучу улуттук жашоо дүйнөсүн көрсөтсө, анда ал жалпы адамзаттык гуманисттик башталышты чагылдырса, чет тилдүү окурмандарга кызыктуу боло аларынан кабар берет.

Маданий жана адабий өз ара мамилелердин формасы катары улуттук жашоо дүйнөсү жана кош тилдүү чыгармачылыктын проблемалары актуалдуу мүнөзгө ээ, анткени алар дүйнөнүн этникалык өзгөчөлүгүн жана анын чет тилдүү окурмандардын кабылдоосун чагылдырат. Заманбап геосаясий шарттарда улуттук көйгөйлөр барган сайын курч жана актуалдуу мааниге ээ болууда, анткени алар глобалдык жана көп тилдүү мүнөздөгү заманбап маалыматтык коомдо чагылдырылат.

Заманбап булактарда улуттук жашоо дүйнөсү ар кандай көз караштардан – философиялык, социологиялык, психологиялык жана башка көз караштардан каралат. Адабияттагы улуттук жашоо дүйнөсү заманбап изилдөөлөрдө "этноконфессионалдык мотивдер", "улуттук менталдуулук", маданияттардын диалогу (Цивилизациялар аралык, конфессиялар аралык) ж. б. катары каралат. көпчүлүк учурда жаңы өңүттө этномаданий контекстте каралган "Чыгыш – Батыш", "өз – Бетөн" салттуу оппозициялар пайда болууда". [Гачев, Г. Национальные образы мира. Евразия – космос кочевника, земледельца и горца [Текст]/ Г. Гачев. – М.: Институт ДИДИК, 1999 –368 с.; Гачев, Г. Чингиз Айтматов (в свете мировой культуры) [Текст]/ Г. Гачев. – Фрунзе: Адабият, 1989; Юнусов, И.Ш. Проблемы национального характера в русской литературе второй половины XIX: И.С. Тургенев, И.А. Гончаров, Л.Н. Толстой: автореферат диссертации доктора филологических наук [Текст]/ И.Ш. Юнусов. – Новгород, 2003; Асаналиев, К. Национальная антропология Ч. Айтматова [Текст]// Ковчег Чингиза Айтматова. – М., 2004. – С. 261–270; Мазанаева, Ш.А. Национальный мир через национальные образы в двуязычной прозе Ч. Айтматова [Текст]// Вестник ДГУ. Гуманитарные науки. – 2004. – Выпуск 6. – С. 21–28].

Кош тилдүүлүк аспектинде улуттук жашоо дүйнөнү чагылдыруунун негизги актуалдуу проблемаларынын бири келип чыгат, ал жазуучу үчүн эне тили болбогон, башка архетиптик, этномаданий, образдуу, семантикалык, лексикалык жана башка негиздерге ээ болгон башка тилде кайра жаралат.

Бул илимий проблема сунушталган диссертациялык изилдөөдө негиз болуп саналат.

Диссертациянын темасынын билим берүү жана илимий мекемелеринин жүргүзгөн илим изилдөө иштери менен байланышы. Илимий изилдөө темасы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин (Ош ГПУ) Айтматов таануу борборунун илимий изилдөө пландарына туура кедет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн негизги максаты Ч.Т. Айтматовдун кош тилдүү чыгармачылыгында улуттук жашоо дүйнөсүн кайра жаратуунун көркөм образдарын, сюжеттик-композициялык түзүмдөрүн, формаларын жана каражаттарын табуу болуп саналат.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер чечилет:

1. Көркөм кош тилдүүлүктүн өнүгүшүнө оозеки-тилдик байланыш чөйрөсүндөгү коомдук жана адабий көрүнүш жана мыйзам ченемдүү көрүнүш катары тарыхый-маданий жана адабий сереп жүргүзүлөт.

2. Көркөм чыгармачылыкта кош тилдүүлүк маселелерин изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери аныкталат.

3. Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылык жолунда кош тилдүүлүктүн ролу жана мааниси белгиленет. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында улуттук жашоо дүйнөнү кайра жаратуунун формалары жана каражаттары табылып, талданат.

4. Ч.Т. Айтматовдун повесттери жана романдары жазуучунун кош тилдүү чыгармачылыгында улуттук жашоо дүйнөнү чагылдыруу көз карашынан талданат. Жарыяланган изилдөө темасынын көз карашынан алганда баяндоонун формалары жана чыгармалардын каймана системасы изилденет.

5. Ч.Т. Айтматовдун повесттеринин жана романдарынын сюжеттик-композициялык түзүмдөрүндө жазуучунун улуттук дүйнө таанымынын жаралышы талданат.

6. Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларында улуттук жашоо дүйнөнү жаратууда мифологиялык жана фольклордук мотивдердин функциялары каралат.

7. Көркөм тексттердин лексикалык курамы талдоого алынып, сөздөр, эң оболу түркизмдер табылып, алар аркылуу Ч.Айтматовдун тексттеринде улуттук жашоо дүйнөнү жаралышы каралат.

8. Ч.Т. Айтматовдун повесттеринде жана романдарында улуттук жашоо дүйнөнү чагылдыруу үчүн кыргыз жазуучусу колдонгон формалар, образдар, сүрөттөөчү каражаттар аныкталат жана талданат.

Иштин илимий жаңылыгы:

1. Эки тилдүү автордун образдуу-ассоциативдик ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүгүн талдоого багытталган изилдөө инструменттерин тартууга мүмкүндүк берүүчү изилдөө методологиясын жана методикасын аныктоодо;

2. Ч. Т. Айтматовдун орус тилдүү прозасын изилдөө, ал жазуучунун кош тилдүүлүктүн жалпы типологиялык өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле автордун жеке өзгөчөлүктөрүн талдоого жана аныктоого мүмкүндүк берди;

3. Ч. Т. Айтматовдун орус тилдүү тексттеринде улуттук жашоо дүйнөнүн көркөм түзүүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо, Ч. Т. Айтматовдун чыгармаларынын сюжеттик-композициялык структураларында улуттук дүйнө таанымдын көрүнүшүн талдоо;

4. Эки тилдүү жазуучунун автордук аң-сезиминин өзгөчөлүгүн билдирген улуттук-тилдик образдуу каражаттарды аналитикалык кароодо;

5. Ч.Т. Айтматовдун орус тилдүү тексттеринде улуттук жашоо дүйнөсүн кайра жаратууга мүмкүндүк берген сүрөттөөчү-экспрессивдүү тексттерди изилдөөдө.

6. Улуттук лексиканы жана аларды Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларынын контекстине киргизүү ыкмаларын аныктоодо.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык мааниси аналитикалык материалдар ХХ кылымдын экинчи жарымында Кыргызстандын адабий процессин андан ары кеңейтүү жана илимий изилдөөнү тереңдетүү үчүн колдонулушу мүмкүн. Изилдөөнүн материалдары жана тыянактары кыргыз адабиятындагы улуттук жана башка улуттар проблемалары боюнча андан аркы изилдөөлөргө, Кыргызстандын коомдук жана адабий турмушундагы кош тилдүүлүктүн ролун жана маанисин изилдөөгө колдонулушу мүмкүн. Диссертациялык изилдөөнүн мазмуну, библиографиялык аппарат ХХ кылымдагы дүйнөлүк адабияттын тарыхы, ХХ кылымдагы азыркы кыргыз жана орус адабиятынын тарыхы, Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгына арналган атайын курстарда окуу сабактарын иштеп чыгууда жана окууда мазмундук, методикалык жана маалымдама материал катары колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

1. Эки тилдүүлүк жер цивилизациясынын элдеринин өз ара байланыштарынан келип чыккан закон ченемдүү тарыхый-маданий көрүнүш;

2. Кыргыз этносунун тарыхый өнүгүүсүнүн жүрүшүндө жана анын Евразия мей-киндигиндеги элдер менен өз ара байланыштарында пайда болгон Кыргызстандагы коомдук жана көркөм кош тилдүүлүк дүйнөлүк коомдук-эстетикалык контекстке кошулууга мүмкүндүк берет;

3. Чет элдик окурмандарды кызыктырган улуттук жашоо дүйнөсү Ч. Т. Айтматовдун орус тилиндеги тексттеринде өзгөчө көрүнүп турган өзүнүн формаларын, образдарын, сүрөттүү-экспрессивдүү каражаттарын талап кылат;

4. Ч. Т. Айтматовдун чыгармаларын орус тилине жана башка тилдерге которуу, кош тилдүү чыгармачылыкка өтүү жазуучунун жана кыргыз адабиятынын дүйнөлүк адабияттын контекстине кирүүсүнө шарт түздү.

5. Кыргыз жазуучусунун автордук аң-сезими орус тилиндеги оригиналдуу тексттерде да, чыгармаларда да улуттук жашоо дүйнөнү чагылдырууга мүмкүндүк берет;

6. Улуттук жашоо дүйнөсү жазуучунун орус тилдүү чыгармачылыгында ар кандай деңгээлде – тематикалык, образдуу, сюжеттик-композициялык, стилистикалык жана лексикалык деңгээлде кайра жаралат.

7. Ч.Т. Айтматов колдонгон накыл сөздөр, мифтер баарыдан мурда улуттук дүйнө таанымды камтыйт, ошол эле учурда көп деңгээлдүү жалпы адамзаттык аң-сезимдин көркөм көрүнүшү болуп саналат.

8. Ч. Т. Айтматовдун кош тилдүү чыгармачылыгында улуттук жашоо дүйнөнүн көрүнүшү көркөм структуралардын бардык деңгээлдеринде жана элементтеринде көрүнөт, анын ичинде: чыгармалардын аталышы, баяндоо формалары, эпиграфтар, сюжеттик-композициялык түзүлүш, сюжеттен тышкаркы элементтер, пейзаждар, образ-каармандар системасы, көркөм деталдар ж. б.

Изденүүчүнүн жеке салымы биринчи жолу Чыңгыз Айтматовдун кош тилдүү жазуучу катары чыгармачылык эволюциясы каралууда. Ч.Т. Айтматовдун кош тилдүү чыгармачылыгында улуттук жашоо дүйнөнү кайра жаратуу көз карашынан көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүлөт. Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларында улуттук жашоо дүйнөнү орус тилинде кайра жаратуунун идеялык-тематикалык, жанрдык-поэтикалык, сюжеттик-композициялык жана стилистикалык өзгөчөлүгү аныкталат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги жоболору жана илимий жыйынтыктары илимий макалаларда жана докладдарда, эл аралык конференциялардын материалдарында, журналдарда, ЖОЖдордун илимий эмгектердин жыйнактарында, КМУнун, ОшМУнун, Пензгунун ж. б. чагылдырылган.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу. Изилдөөнүн негизги пункттары 13 басылмада ачылган. Алардын жалпы көлөмү 6,5 басма баракка барабар.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, үч баптан, корутундудан, колдонулган булактардын тизмесинен турат. Биринчи бап "Кош тилдүүлүк коомдук жана көркөм көрүнүш катары" деп аталат, бул социалдык көрүнүштүн маңызын ачып берет, түшүнүктүн аныктамасы берилет. "Ч.Т. Айтматовдун кош тилдүү чыгармачылыгындагы улуттук жашоо дүйнөнү изилдөөнүн методологиясы жана методдору" деген экинчи бапта Ч. Т. Айтматовдун чыгармаларын тандалган теманын көз карашынан талдоонун илимий ыкмалары жана принциптери негизделген. Үчүнчү бапта "Ч. Т. Айтматовдун чыгармаларында улуттук жашоо дүйнөнү кайра жаратуунун поэтикасында" көркөм структуралардын бардык деңгээлдеринде кош тилдүүлүктүн көрүнүшүн аныктоо үчүн кыргыз жазуучусунун чыгармаларын системалуу талдоо жүргүзүлөт.

Иштин негизги мазмунунун көлөмү 153 (жүз элүү үч) беттен турат. Адабияттардын тизмеси, практикалык сунуштар жана аннотация менен жалпы көлөмү 167 (жүз алтымыш жети) баракты түзөт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын **киришүүсүндө** теманын актуалдуулугу, методологиялык негиздери, илимий жаңылыгы, теориялык мааниси жана изилдөөнүн илимий-практикалык баалуулугу негизделет; коргоого алып чыгуучу жоболор формулировкаланат; иштин материалдарын апробациялоо жөнүндө маалымат берилет; изденүүчүнүн жеке салымы жана алынган жыйынтыктары аныкталат.

"Билингвизм коомдук жана көркөм көрүнүш катары" деген биринчи бапта билингвизм түшүнүгү аныкталып, бул көрүнүштүн пайда болушуна жана иштешине тарыхый-маданий өбөлгөлөр, коомдук турмуштагы орду жана мааниси, ар кыл элдердин сөздөрүнүн искусстводогу көрүнүшү, эң оболу кыргыздардын тарыхы, маданияты жана адабияты дискурсунда баяндама жасалат.

Биринчи бөлүмдө **"Кош тилдүүлүктүн тарыхый-маданий дискурсу коомдук жана адабий көрүнүш катары"** тарыхый-маданий сереп аркылуу кош тилдүүлүк мыйзам ченемдүү көрүнүш жана ар кандай маданияттардын кесилишинде, ар кандай элдердин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасында пайда болот деген тыянак чыгарылат. Көп тилдүүлүк, жазуу жана көркөм кош тилдүүлүк түшүнүктөрүн айырмалоо керек. Биринчи учурда, бул белгилүү бир географиялык диапазондо жана тарыхый-маданий реалдуулукта ар кандай тилдердин иштеши жөнүндө. Экинчисинде, жазуучунун эки тилди билүүсү жөнүндө. Үчүнчүсүндө, эки тилде көркөм чыгармаларды жаратуу жөнүндө. Кош тилдүүлүк коомдук жана жеке, анын ичинде жазуу, ар кандай элдердин тарыхый тагдыры жана өз ара мамилелери менен аныкталат. Экинчи тилди мыкты билүү жана таланттын болушу – эки тилдүү жазуучулардын жогорку көркөм чыгармаларды жаратуусунун негизги факторлору. Бул учурда, көркөм кош тилдүүлүк жөнүндө сөз болот.

Ошону менен бирге кыргыз адабиятында эки тилде – кыргыз жана орус тилинде жазган жазуучулардын чыгармачылыгы азыраак деңгээлде изилденген. Кыргыз адабиятчысы жана адабий сынчысы К.Асаналиев орус филологиясында "билингвизм" же "кош тилдүүлүк" деген терминдер өзгөчө коомдук-маданий кубулушту билдирерин белгилеп, билингвизм көйгөйү "тил илими жагынан белгилүү деңгээлде изилденген" деп эсептейт. Кош тилдүүлүк проблемаларына арналган жамааттык иштер, жеке монографиялар бар". Адабият таануу жаатында бул көйгөй салыштырмалуу жакында эле пайда болду. Бул тууралуу айтып жатып, ал көп улуттуу советтик филологияны айтып жатат. Кыргыз филологиясына байланыштуу К. Асаналиев каймана мааниде: "калемдин учу да кагазга тийе элек", дейт. [Асаналиев, К. Чынгыз Айтматов – адабий доор: Адабий сын [Текст]/ К. Асаналиев. – Б.: Кутаалам, 2013. – 184 б.47, с. 4–5].

Экинчи бөлүмдө **"Кош тилдүүлүк оозеки коммуникация дискурсунда жана көркөм чыгарманын текстинде"** коммуникативдик актыларда жана көркөм чыгармачылыкта кош тилдүүлүктүн маңызын жана көрүнүшүн ачып берет. Диссертацияда кош тилдүүлүктүн шарттарында улуттук тилдер

калыптанганын жана өнүккөндүгүн, айрым региондордо иштеген жана үстөмдүк кылган башка тилдердин тажрыйбасын пайдалануу менен көбүнесе тарыхый-маданий фактылар келтирилет. Жазуучунун жеке жана коомдук жашоосундагы маданияттардын туруктуу өз ара аракеттенүүсү менен гана ал көркөм кош тилдүүлүк чөйрөсүнө органикалык түрдө кирип, толук кандуу чыгарма жаратат. Эстетикалык баалуу адабий чыгармалар жаралат. Ошону менен бирге, мисалы, улуттук жашоо дүйнөсү сыяктуу эле, чет элдик тилдин семантикасын да, демек, дүйнөнүн көз карашын жана аны көркөм образдарда чагылдырууну да камтыйт. Кызыктуу маданий көрүнүштөр пайда болот. Бир жагынан, улуттук жашоо дүйнөсүнүн чет тилдеги көркөм дискурсу жөнүндө айтууга болот. Экинчи жагынан, башка тилде жаралган чыгармалар улуттук жашоо дүйнөсүнүн образдарын канчалык деңгээлде толук чагылдырат деген суроо туулат. Бул илимий проблема диссертациянын кийинки бөлүмдөрүндө каралды.

Үчүнчү бөлүм “Кыргыз элинин жана адабиятынын тарыхындагы билингвизм”, бул көрүнүштүн Кыргызстандын коомдук, маданий жана адабий турмушундагы ролу жана мааниси аныкталат. Тарыхый-маданий фактылардын негизинде изилдөөдө, булактарды изилдөөдө кыргыз маданиятындагы лингвистикалык жана көркөм билингвизмдин башаты дал ушул орто кылымдык доордон башталат, мында фольклордук жана жазма салттардын кесилишинде аймактык маанидеги чыгармалар жаралып, тил же дин жагынан тектеш, тектеш жана жакын элдердин кенчине айланган. Кылым карыткан кыргыз адабиятынын туу чокусунда орус маданияты менен тарыхый байланышкан жаңы маданий парадигма пайда болду. Улуттун стадиялык өнүгүү көз карашынан алганда, бул салттуу жашоо формасынан жаңы жашоо формаларына өтүү болду. Өсүп бараткан кыргыз-орус байланыштары, Кыргызстандын СССРге кириши, кыргыздардын алгачкы кылымда өнүгүшүнүн идеологиялык жана тарыхый-маданий факторлору кыргыз-орус билингвизминин пайда болушуна алып келди, анын эң жогорку көрүнүштөрүнүн бири Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгы болду.

Жазуучунун жеке жана коомдук жашоосундагы маданияттардын туруктуу өз ара аракеттенүүсү менен гана ал көркөм кош тилдүүлүк чөйрөсүнө ийкемдүү түрдө кирип, толук кандуу чыгарма жаратат. Эстетикалык баалуу адабий чыгармалар жаралат. Ошол эле учурда улуттук жашоо дүйнөсү бир кыйла кеңейип, улуттук, мисалы, чет элдик тилдин каармандарын жана семантикасын, демек, дүйнөнүн көз карашын жана аны көркөм образдарда чагылдырууну камтыйт.

Г. Гачев "кош тилдүүлүк – бул көрүүнүн стереоскопиялуулугун, ой жүгүртүүнүн көлөмдүүлүгүн шарттаган эки дүйнө таанымдын, дүйнө системасынын диалогу" деп жазган [Гачев, г.д. дүйнөнүн улуттук образдары [Текст]/ Г. Д. Гачев. - М., 1988]. Бул кызыктуу маданий көрүнүштөрд жаратат. Бир жагынан, улуттук жашоо дүйнөнүн чет тилдеги көркөм дискурсу жөнүндө айтууга болот. Экинчи жагынан, башка тилде жаралган

чыгармалар дүйнөнүн улуттук образдарын канчалык деңгээлде толук чагылдырат деген суроо туулат.

Ч.Т. Айтматовдун чыгармалары кыргыз адабиятына да, орус адабиятына да таандык. Орус мектептеринде кыргыз жазуучусунун чыгармалары орус адабиятынын феномени катары окутулат. Бул боюнча жазуучу өзү мындай деп белгилеген: "Орус тилине көркөм практиканын формасы, адабий чыгармаларды жаратуунун формасы катары кайрылуу менен улуттук жазуучулар орус салттарын гана эмес, өздөрүнүн улуттук адабияты менен маданиятын да өнүктүрүшөт. Бул өнүгүү турмуштук материалды тандоодо, аны чагылдырууда, образдуу тутумда, фольклордук мотивдерди колдонууда, өз эне тилдериндеги сөздөрдү колдонууда да чагылдырылат"[Айтматов, Ч. Проблема двуязычия [Текст]// Азия и Африка. –1989. – № 2].

Биринчи баптын тыянактары:

1. Кош тилдүүлүк-ар кандай элдердин тарыхый-маданий өз ара аракеттешүүсүнүн натыйжасындагы мыйзам ченемдүү коомдук көрүнүш болуп саналат. Кош тилдүүлүк байыркы мезгилдерде пайда болот жана андан ары бүткүл дүйнөлүк тарыхтын бардык кийинки этаптарында, дүйнөнүн ар кайсы аймактарында, турмуш-тиричилик жана коомдук деңгээлдердеги белгилүү тарыхый-саясий жана социалдык-маданий өбөлгөлөрдө байкалат.
2. Тарыхый-маданий дискурстагы кош тилдүүлүк анын баарынан мурда көп улуттуу мамлекеттерде жана коомдук муктаждыктар менен шартталгандыгын көрсөтөт. Кош тилдүүлүктүн пайда болуу себептери эки негизги типтин – табигый (коомдун тарыхынын өнүгүшүндө) жана жасалма (адамдар тарабынан атайын уюштурулган жана башкарылган) кош тилдүүлүктүн пайда болушуна байланыштуу. Кош тилдүүлүктүн пайда болушу адамзат коомунун өнүгүшүндө мыйзам ченемдүүлүк катары көрүнөт. Эки тилдүүлүктүн проблемаларын чечүү конкреттүү коомдордо түзүлгөн шарттарга жараша болот.
3. Көркөм кош тилдүүлүктүн сөз искусствосунун өзгөчөлүгүнө байланыштуу өзгөчөлүктөрү бар. Ошону менен бирге, адабий жана көркөм билингвизмди изилдөө башка гуманитардык илимдерге, биринчи кезекте философиялык – психологиялык, лингвистикалык, маданий жана искусство таануу илимдерине таянышы керек.
4. Билингвалдык чыгармачылыкта улуттук жашоо дүйнөсүн кайра жаратуунун өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө жогоруда аталган илимдердин жетишкендиктерин жана методдорун айкалыштырган комплекстүү ыкманын зарылдыгы айкын көрүнүп турат. Көп тилдүүлүк, жазуучулук жана көркөм кош тилдүүлүк түшүнүктөрүн айырмалоо керек. Биринчи учурда, бул белгилүү бир географиялык диапазондо жана тарыхый-маданий реалдуулукта ар кандай тилдердин иштеши жөнүндө. Экинчисинде, жазуучунун эки тилди билүүсү жөнүндө. Үчүнчүсүндө, эки тилде көркөм чыгармаларды жаратуу жөнүндө.

5. Жазуучунун кош тилдүүлүгү эки тилдүү жазуучулардын чыгармачылыгын изилдөө мүмкүнчүлүктөрү, натыйжалары жана келечеги жөнүндө сүйлөшүүгө мүмкүндүк берет. Эки тилдүү жазуучулардын жогорку көркөм чыгармаларды жаратуудагы ийгилик факторлору көркөм чыгармалардын айрым авторлорунун фигуралары негизделген объективдүү жана субъективдүү аспектилерге чейин барган.

6. Бир жолу адамдын практикалык иш-аракеттеринен жаралган кош тилдүүлүк анын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүнүн бири. Эгерде, тилдин эң жогорку формасы адабий тил болсо, анда көркөм кош тилдүүлүк эки тилде сүйлөөнүн эң жогорку формасы деп айтууга болот.

7. Жазуучунун жашоосундагы маданияттардын жеке жана коомдук маданияттарга тынымсыз аралашуусу менен гана ал көркөм кош тилдүүлүк чөйрөсүнө органикалык түрдө кирип, толук кандуу чыгарма жаратат. Эстетикалык баалуу адабий чыгармалар жаралат. Ошону менен бирге, мисалы, дүйнөнүн улуттук картинасы сыяктуу эле, чет элдик тилдин семантикасын да, демек, дүйнөнүн көз карашын жана аны көркөм образдарда чагылдырууну да камтыйт.

"Ч.Т. Айтматовдун кош тилдүү чыгармаларындагы улуттук жашоо дүйнөсүн изилдөөнүн методологиясы жана методдору" деген экинчи бөлүмдө Ч. Т. Айтматовдун чыгармаларындагы улуттук жашоо дүйнөсүн аныктоонун, адабият таануунун жана чечмелөөнүн методологиялык ыкмалары жана методикасы аныкталган.

Изилдөөнүн объектиси Чыңгыз Айтматовдун эки тилдүү көркөм чыгармачылыгы.

Изилдөөнүн предмети Чыңгыз Айтматовдун орус тилиндеги чыгармаларындагы улуттук жашоо дүйнөсүн кайра жаратуу көз карашынан алгандагы чыгармачылыгы.

Изилдөө методдору. Диссертациялык теманы ачууда салыштырмалуу-типологиялык, салыштырмалуу-тарыхый жана сүрөттөөчү методдор колдонулган.

Экинчи баптын биринчи бөлүмүндө **“Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы кыргыз-орус билингвизминин калыптанышы: социомаданий жана психологиялык факторлорду изилдөө методологиясына”** кыргыз жазуучусун кош тилдүүлүккө алып келген социалдык-саясий, маданий-эстетикалык, биографиялык жана психологиялык факторлорго аналитикалык сереп жүргүзүлөт. Дүйнөнүн улуттук көркөм сүрөтүн автор үчүн жергиликтүү эмес тилде кайра жаратуу өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ, анткени ал ар кандай маданий парадигмаларды синтездейт. Жазуучу дүйнөнүн белгилүү бир тилдик өзгөчөлүгүндө түзүлгөн лексикалык, сүрөттөөчү-экспрессивдүү каражаттарды өзүнүн улуттук жана жеке көркөм түшүнүгүн чагылдырууга ылайыкташтырат. Адабий чыгармада тил аркылуу жазуучунун жеке көз карашын, тил материалынын каршылыгын жеңүү жөндөмүн чагылдырган дүйнөнүн көркөм сүрөтү жаралат. Кыргыз жана орус тилдеринде жазган кош тилдүү жазуучу автордун аң-сезиминде

менталитет менен бекем бекемделген дүйнөнүн тилдик жана улуттук өзгөчөлүгүн, ошондой эле орус тилдик дүйнөнү айкалыштырат, анткени дал ушул тил автордук интенцияларды ишке ашыруучу материал катары кызмат кылат. Кош тилдүүлүктүн проблемаларын талдоодо жазуучуну эне тилинде чыгармага алып келген социалдык-маданий факторлорду гана эмес, чыгарма кайсы контексте жазылган доордун дүйнө таанымын, ошондой эле тарыхый-маданий реалдуулуктарды жана белгилүү бир доордун улуттук дүйнө өзгөчөлүгүн кайра жаратуу ыкмасын да эске алуу зарыл. Социомаданий факторлор, жазуу практикасынын контексти чыгармачылыктын психологиясына жана дүйнө түшүнүгүнө жараша болот. Бул жагынан алганда, ал пайдалануу жана психологиялык жана дүйнө тааным ыкмаларын иштерин талдоо үчүн маанилүү болуп саналат. Ч.Т. Айтматов эне жана орус тилдеринде көркөм образдарды жаратуу өзгөчөлүгүн түшүнүп, котормолор аркылуу адабияттык практикага кирген.

Экинчи бөлүмдө **“Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы улуттук жашоо дүйнөнү кайра жаратуунун көркөмдүк өзгөчөлүгү: аныктоо жана талдоо ыкмалары”** кыргыз жазуучусунун чыгармаларында улуттук жашоо дүйнөнүн өзгөчөлүгү аныкталат. Адабий анализдин жемиштүү ыкмаларынын бири системалуу мамиле болуп саналат, ал чыгарманы бардык көркөм элементтердин структуралык байланышында жана окурмандык кабыл алууда кароону камтыйт. Чыгарманын архитекторунун өзү жазуучунун концептосферасын камтыйт, ал улуттук жашоо дүйнөнүн улуттук өзгөчөлүгүнө көз каранды. Бул жерде сөз сүрөтчүнүн дүйнөнүн ой жүгүртүүсүнүн өзөгүн түзгөн дүйнөнүн улуттук сүрөттөлүшү жөнүндө болуп жатат. Адабият таануучунун милдети- иштин бардык деңгээлдеринде дүйнөнүн улуттук образдарын аныктоо жана талдоо. Албетте, Айтматовдун фольклорго кайрылуусунда, дүйнөнүн улуттук сүрөттөлүшүн кош тилдүүлүк аркылуу билдирүү каражаты катары өзүнүн факторлору жана себептери болгон. Анткени, эки тилдүү адамдын эки чындыгы бар: улуттук жана чет элдик. Жазуучунун көркөм арсеналында макал-лакаптар, накыл сөздөр, уламыштар, мифтер, жомоктор түрүндөгү элдик-поэтикалык чындыктар жана улуттук жашоо дүйнөнү чагылдырган кыргыз тилинин лексикасы бар.

Ч.Т. Айтматов чыгармалары менен жалпы адамзаттык маселени улуттук маселе аркылуу чагылдырылгандыгынын аркасында дүйнөгө таанылды. Бул тууралуу чет элдик изилдөөчүлөрдүн эмгектери да тастыктап турат. Л. Үкүбаева өз изилдөөсүндө чет элдик изилдөөчүлөр өз эмгектеринде айтышканын белгилейт "... жазуучунун элдик эпостун рухуна жана жалпы элдик оозеки чыгармачылыкка жакындыгы жөнүндө жана бул фольклордук чыгармалардын жакындыгы жана колдонулушу жазуучунун чыгармачылыгына өз алдынча маани берери белгиленет [Укубаева, Л. Чингиз Айтматов: эстетика и национальная основа [Текст]/ Л. Укубаева. – Бишкек: «Турар», 2017. – С. 51].

Жазуучунун чыгармаларында дүйнөнүн улуттук сүрөттөлүшүн жаратуу кыргыз адабиятынын фольклоруна кайрылуу жана аларды чыгармачылык менен колдонуу аркылуу ишке ашырылат. Атап айтканда, фольклордун элементтерин анын жалпы адамзаттык мааниси менен колдонуу чыгармалардын кеңири масштабга чыгуусуна карай дүйнөнүн жалпы адамзаттык көз карашына тартылуучу улуттук өзгөчөлүктү түзүүгө өбөлгө түздү.

Үчүнчү бөлүмдө **“Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында улуттук жашоо дүйнөнү эки тилде чагылдыруунун өзгөчөлүктөрү: Улуттук дүйнөнү орус тилинде кайра жаратуу проблемалары”** Кыргыз улуттук дүйнө өзгөчөлүктөрү жана аны орус тилинде кайра жаратуунун көркөм ыкмалары менен мүнөздөлөт. Орус тилиндеги чыгармаларды жаратууда кыргыз жазуучусу орус тилине кирген жалпы түрк тилиндеги сөздөрдү колдоно алат, бирок, чыгармада, өзгөчө артефакттарын белгилөөдө кыргыз тилине орус тили аркылуу кирген айрым аталыштар да колдонулат. Ошентип, чыгарманын идеялык-эстетикалык горизонтторун байытуучу маданияттардын тилдик жана образдуу синтези жүрөт. Ч.Т. Айтматов чыгарма жазуунун орус тилине кайрылып, улуттук маданиятты да, адабиятты да байыткан, чындыгында улуттук кош тилдүүлүктүн башатында турган.

Экинчи баптын тыянактары:

1. Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгынын өмүр жолунун жана психологиясынын дискурсуна келип чыккан изилдөөнүн методологиялык негизи тарыхый-маданий, салыштырма-тарыхый, психологиялык, герменевтикалык, аксиологиялык адабият таануу принциптери болуп саналат.
2. Ч.Т. Айтматовдун жазуучулук кош тилдүүлүгүнүн калыптанышында социомаданий факторго – көп улуттуу мамлекет катары Совет империясынын алкагында улуттук маданияттын ар кыл тилдер менен маданияттардын өз ара аракеттенүүсүндө өнүгүү контекстине чоң роль таандык.
3. Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларында улуттук жашоо дүйнөнү кайра жаратуунун өзгөчөлүктөрүн аныктоодогу методологиялык принциптердин бири-чыгармачылыктын психологиясынын көз карашы менен кароо, көркөм образдардагы, көркөм психологизмдин формаларындагы жана каражаттарындагы сублимация. Улуттук жашоо дүйнөсүнүн өзгөчөлүгүн аныктоо, аларды чыгарманын көркөм өзөгүндө чагылдыруу сыяктуу эле, чыгармалардын поэтикасынын бардык мазмундук жана формалдуу деңгээлдеринде: идеялык-тематикалык, сюжеттик-композициялык, образдардын-каармандардын системасында, стилде ишке ашырылууга тийиш.
4. Таралуу географиясы жана орус тилинде сүйлөгөндөрдүн саны чыгармачылыгын кеңейтүүнү көздөгөн кош тилдүү жазуучулардын ага кайрылуусун аныктады. Орус жана кыргыз алфавитинин кириллицага негизделгендиги да белгилүү мааниге ээ, бул тексттерди формалдуу жана үн

менен кабыл алууну жеңилдетет. Андан да коомдук кош тилдүүлүктүн шартында болгондо.

5. Орус тилинде көптөгөн сөздөр, анын ичинде түркизмдер бар. Методологиялык көз караштан алганда бул чоң мааниге ээ, анткени тилдин өзүндө түрк тилдүү жазуучуга дүйнөнүн улуттук картинасын кайра жаратууга мүмкүндүк берген лексикалык бирдиктер бар.

6. Орус тилиндеги чыгармаларды жаратууда кыргыз жазуучусу орус тилине кирген жалпы түрк тилиндеги сөздөрдү колдоно алат, бирок, чыгармада, өзгөчө ХХ кылымдагы өнүгүүнү белгилөөдө кыргыз тилине орус тили аркылуу кирген аталыштар колдонулат. Ошентип, чыгарманын идеялык-эстетикалык горизонтторун байытуучу маданияттардын тилдик жана образдуу синтези жүрөт. Ч.Т. Айтматов чыгарма жазуунун орус тилине кайрылып, улуттук маданиятты да, адабиятты да байыткан, чындыгында улуттук кош тилдүүлүктүн башатында турган.

Үчүнчү бапта “Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында улуттук жашоо дүйнөнү орус тилинде кайра жаратуунун поэтикасы” чыгармалардын идеялык-тематикалык негизинде жана сюжеттик-композициялык структурасында улуттук жашоо дүйнөнү кайра жаратуунун поэтикасы, көркөм тексттердин структурасында кош тилдүүлүк ой жүгүртүүнүн көрүнүшү каралат, Ч. Т. Айтматовдун чыгармаларынын сүрөттөөчү-экспрессивдүү каражаттарында кош тилдүүлүк аныкталат.

Үчүнчү баптын биринчи бөлүмүндө “Чыгармалардын идеялык-тематикалык негизинде жана сюжеттик-композициялык түзүмүндө улуттук жашоо дүйнөнү жаратуунун поэтикасында” “улуттук мүнөз” жана “улуттук жашоо дүйнөсү” түшүнүктөрү бири-бирине тиешелүү, бирок, бирдей эмес деген ой жүргүзүлөт. Дүйнөнүн сүрөтү тилде айтылган архетиптик, психикалык негизге негизделген. Мүнөз категориясы көбүрөөк өзгөрүлмөлүү, биринчи кезекте социалдык-маданий факторлор менен аныкталат. Улуттук жашоо дүйнөсү анча өзгөрүлмөлүү эмес, бирок, эволюциялашат, бирок, анын архетиптик негиздери туруктуу. “Тоолор жана талаалар” мезгилинин повесттеринде улуттук дүйнө тааным жана образдар чыгармалардын идеялык-көркөм түзүмүндө ачык-айкын эмес, формалдуу эмес, мазмундук денгээлде кабыл алынгандыктан, 60-жылдардын ортосунан тартып “Жаныбарым Гүлсары” повести, мифтер, уламыштар, ырлар чыгармалардын композициясына түздөн-түз адабий каражат катары киргизилген. Белгилей кетсек, ушул мезгилден баштап Ч.Т. Айтматов чыгарма жазуусу орус тилине өтөт. Кыязы, жазуучу үчүн азыр эң формалдуу-мазмундук структурада улуттук башталышты көрсөтүү маанилүү.

Ч.Т. Айтматовдун алгачкы повесттеринде чындыкты өзгөртүүнүн, инсанды тар патриархалдык-уруулук негиздерден бошотуунун революциялык пафосу айтылган. “Бетме-бет” повестинин ар кандай варианттарындагы басылмалардын тарыхы биздин тема боюнча бир нече маанилүү ойлорду ачып берет. Эң негизгиси, биздин методологиялык мамилебиз тастыкталат-чыгарманы жарыяланган мезгилдин контекстинде

талдоо керек. Повесттин биринчи басылышы совет доорунда, айрым адабият таануучулар классицизм менен байланыштырган социалисттик реализм үстөмдүк кылган көркөм ыкма болгон кезде ишке ашырылган. Ошондуктан, баштапкы нускасында сезим жана милдет ортосундагы чыр-чатак, албетте, чечилет, жана каармандар схемалык белгиленген. Улуттук мүнөздү, улуттук жашоо дүйнөсүн толук кандуу ачуу жөнүндө сөз болгон эмес, анткени анын социалдык-психологиялык абалы заманга жараша болгон.

Кайра жаралуу кийинки доордо эненин өлүмү жөнүндөгү бөлүм чыр-чатакты тереңдетет жана анын улуттук өзгөчөлүгүндөгү мүнөздү ачып берет. Сюжеттик линия кеңейет жана бул окуяларды чечмелөө советтик доордогуга караганда башкача. Бул параграфтын башында биздин улуттук жашоо дүйнөсү социалдык-идеологиялык чындыкка негизделген. Кыргыздардын психикалык маңызында ата-бабаларына, ата-энелерине, алар менен байланышкан культтарга жана ырым-жырымдарга өзгөчө мамиле жасалат. Баатырдын энесинин өлүмү жана аны көмө албай калуу баатырдын коомдон алыстап кеткендигин көрсөтүп, ага драмалык мүнөз берет.

"Жаныбарым Гүлсары" чыгармасынан баштап, кээде элдик каада-салттарды, ишенимдерди, адеп-ахлактык нормаларды бузуу улуттук жашоодо терс кесепеттерге алып келиши мүмкүн экенин түшүнүгү келет. Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларында бабалардын осуяттарына ылайык улуттук жашоону куруу жана элдик башаттарга кайтуу чакырыгы улам-улам айкын, драмалуу жана трагедиялуу угулат. "Тоолор жана талаалар" мезгилинин повесттеринде улуттук дүйнө тааным жана образдар чыгармалардын идеялык-көркөм түзүмүндө ачык-айкын эмес, формалдуу эмес, мазмундук деңгээлде кабыл алынгандыктан, 60-жылдардын ортосунан тартып "Жаныбарым, Гүлсары" повести, мифтер, уламыштар, ырлар чыгармалардын композициясына түздөн-түз адабий каражат катары киргизилген. Белгилей кетсек, ушул мезгилден баштап Ч.Т. Айтматов чыгарма жазуунун орус тилине өтөт. Кыязы, жазуучу үчүн азыр эң формалдуу-мазмундук структурада улуттук башталышты көрсөтүү маанилүү.

"Жаныбарым Гүлсары" повести алкакталган баян катары гана курулбастан, өзгөчө психологиялык параллелизм – баатырдын жана анын атынын жашоосун параллелдүү сүрөттөө да эпикалык элдик чыгармачылыктан келип чыккан. "Манас" эпосуна эске алалы.

Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларынын тексттердин идеялык-тематикалык жана сюжеттик композициялык структурасында жазуучунун кош тилдүү чыгармачылыгында улуттук мүнөздүн көрүнүшү көз карашынан иликтөөдө жүргүзүлгөн экскурсиясы жазуучунун дүйнөгө болгон көз карашы чыгармалардын негизи болуп, көркөм структуралардын бардык деңгээлдеринде көрүнөөрүнөн кабар берет.

Үчүнчү баптын экинчи бөлүмүндө “Чыңгыз Айтматовдун көркөм тексттеринин структурасындагы эки тилдүүлүк” мында көркөм тексттердин структурасында кош тилдүү ой жүгүртүүнүн көрүнүштөрү талданат. Чыгарманын көркөм структурасы автордун өзүнүн дүйнө таанымы жана

дүйнөгө көз карашы аркылуу аң-сезимдүү жана аң-сезимсиз системалаштырылган. Чыгарманын көркөм структурасын түзүүдө улуттук образдуу система өзгөчө мааниге ээ, ал чыгармалардын мазмунунда жана поэтикасында эркисизден же эркисизден көрүнөт. Системалык анализ повесттер жана романдар Ч. Т. Айтматовдун улуттук дүйнө таанымы, дүйнө таанымдык концепциялары идеялык-эстетикалык негиз болуп саналып, көркөм түзүлүштөрдүн бардык деңгээлдеринде жана элементтеринде, анын ичинде: чыгармалардын аталышы, баяндоо формалары, эпиграфтар, сюжеттик-композициялык түзүлүш, сюжеттен тышкары элементтер, пейзаждар, образ-каармандар системасы, көркөм деталдар ж. б. орун алат.

Үчүнчү бөлүмдө **“Чыңгыз Айтматовдун чыгармасынын стилдик өзгөчөлүгү-билингва”** орус тилинде улуттук кандайча берилгенин, орус маданиятында теңдеши жок реалдуулуктарды жана артефакттарды тилдик бирдиктердин берүү проблемалары кантип чечилерин байкоого болот. Ч.Т. Айтматовдун эки тилдүү чыгармачылыгын талдоо көркөм материалдарды берүү жана аны окурмандар тарабынан ар түрдүү тилдик системаларда кабыл алуу ар кандай болоорун көрсөтүп турат. Сыягы, башка тилдүү окурман үчүн маалыматтык, мазмундук бөлүгү маанилүү. Ал эми кыргыз окурманы үчүн мындан тышкары эмоционалдык-экспрессивдүү кабылдоо зарыл. Эреже катары Ч.Т. Айтматов өз чыгармаларында сөздүктөрдө жазылган кыргыз жана орус лексикасын чеберчилик менен колдонгон. Ал улуттук жашоо дүйнөнү чагылдыруу үчүн каармандардын образдарын ачууда, кырдаалдарды, окуяларды сүрөттөөдө колдонгон. "Кылым карытар бир күн" романында ал жаңы сөз, жаңы түшүнүк жаратат – эс, тууганчылык жана салттуу адеп-ахлактык негизде. Тилде жаңы сөздөр тил системасында лексикалык белгиге муктаж болгон улуттук турмуштун жаңы реалдуулуктарынан кийин пайда болот. Ч. Т. Айтматов алгач улуттук тарыхтагы жаңы тенденцияларды байкап, аны уламыштын көркөм түрүндө ага манкурт деген жаңы сөздү киргизүү менен билдирген. Манкурт сөзүнүн жаралуу тарыхы кош тилдүү чыгармачылыктын үзүрлүү экендигин айгинелейт. Дал ушул кыргыз жана орус тилин жакшы билүүсү жазуучуга жаңы сөз курууга, көптөгөн өлкөлөрдө болуп жаткан коомдук-адеп-ахлактык турмуштун кубулушун каттаган түшүнүктү дүйнөлүк турмушка киргизүүгө мүмкүндүк берди. Адабият тарыхында мындай учурлар кездешет, бирок сейрек кездешет. Орус тилдүү жазуучунун көркөм чыгармачылыгындагы башкы нерсе-улуттук колориттин мазмунун жеткирүүдө тактыкка жетишүү. Ойду адекваттуу жеткирүүдө биринчи кезекте лексиканы тандоо маанилүү. Белгиленген сөздөр, орус лексикасында бекем орнотулган текстти түшүнүүдө эч кандай кыйынчылык жок жана атайын түшүндүрмөлөрдү талап кылбайт. Түшүндүрүүнү, которууну же чечмелөөнүн айрым ыкмаларын орус окурманына тааныш эмес сүрөттөлгөн же сүрөттөлгөн предметтин образдуулугун, өзгөчөлүгүн, уникалдуулугун билдирүү каражаты катары кош тилдүү автор тарабынан колдонулган улуттук лексика талап кылат. Улуттук жашоо дүйнөсү жана повесттеги экспрессия каармандардын

кайрылуулары, диалогдору, эмоционалдык абалын чагылдыруу аркылуу жаралат. Чыгарманын мазмунун түшүнүү үчүн гана эмес, экспрессивдүү кабыл алуу үчүн белгилүү бир формалдуу мааниге ээ, тексттин өзүндө бирдей мааниге ээ болгон көп тилдүү сөздөрдүн параллелдүү колдонулушу маанилүү.

Улуттук жашоо дүйнөсү деген түшүнүк комплекстүү жана өзүнө инсандын психологиялык маанидеги мүнөзүн гана эмес, анын чөйрө менен болгон мамилесин, дүйнөгө болгон көз карашын, менталитетин, жашоо образынын өзгөчөлүктөрүн, анын ичинде руханий жана тиричиликти да камтыйт.

Кош тилдүү жазуучу, баарынан мурда өз улутунун өкүлү, анын чыгармачылык психологиясы жана элестүү дүйнө таанымы улуттук архетиптерге жана дүйнөнүн элдик сүрөтүнө негизделген. Анын алдында татаал чыгармачылык милдет турат: кайталангыс улутту башка маданий жана көркөм парадигмага арналган башка тил системасы аркылуу жеткирүү.

Эки тилде ой жүгүртүү Ч.Айтматовдун чыгармаларында мүнөздүү, анын түпкү негизи дүйнөнүн улуттук чагылырылышы болуп саналат, ага башка тилди жана анын семантикалык катарларын билүү зарыл, жазуучуга ар кандай тилдик жана образдык системаларды байланыштырууга, улуттук тилди башка тилде берүүнүн оптималдуу формаларын жана каражаттарын издөөгө мүмкүндүк берет.

Кыргыз тилинде жазылган чыгармаларда дүйнөнүн улуттук картинасы эне тилинде, образдуу жана мазмундуу элементте чагылдырылат. Аларда эки тилде ой жүгүртүү башка маданияттын каармандарын жана реалдуулуктарын жаратууда башка улуттук мотивдерди жана образдарды билүүдө жана өздөштүрүүдө көрүнүшү мүмкүн. Ч.Т. Айтматовдун кыргыз тилдүү тексттердеги жаңычылдыгы жашоонун өзгөрүп турган мазмунунун жаңы формаларын издегенинен көрүнүп тургандай. Албетте, кыргыз улутунун өкүлдөрү үчүн дүйнөнүн көркөм сүрөтү, каармандардын мүнөздөрү, алардын дүйнө таанымын, жашоо образын сүрөттөө ачык-айкын жана түшүнүктүү, аларды түшүндүрүүчүлөрдүн өзгөчө көркөм жана стилдик ыкмалары зарыл эмес. Классикалык үчилтик – образ – тип – мүнөз – улуттук маданий контекстте жана кыргыз этносунун өкүлдөрү үчүн түзүлөт.

Айтматов кош тилдүү жазуучу катары өз өнөрүн чыгармадан чыгармага чейин өркүндөткөн. Ал билгичтик менен дүйнөнүн улуттук картинасын берүү куралы катары, улуттук лексиканы пайдалануу түрлөрүн байыткан жана бул бийиктикке жеткен, ага дүйнө жүзү боюнча таанууга мүмкүнчүлүк берет.

Ч.Т. Айтматов орус тилинде көркөм чыгармаларды жаратуу менен кыргыз улуттук дүйнөсүн, элдик мүнөздөрүн, улуттук жашоо өзгөчөлүгүн дүйнөгө ачып гана тим болбостон, өзү жараткан тилди да байытты, албетте, орус маданияты менен адабиятынын идеялык-эстетикалык, образдуу, стилистикалык системасын байытты.

Үчүнчү баптын тыянактары:

1. Ч.Т. Айтматовдун көркөм дүйнө таанымына мүнөздүү болгон дүйнөнүн улуттук картинасы чыгармалардын концептосферасында жана көркөм түзүлүштүн бардык деңгээлдеринде көрүнөт. Ч.т. Айтматов өзүнүн чыгармачылыгында коомдук турмуштун жана дүйнөнүн улуттук картинасынын өнүгүшүндөгү алдыңкы тенденцияларды кармаган жана чагылдырган, алар ар дайым конкреттүү-тарыхый шартталган жана улуттук турмуштун тарыхый-маданий факторлоруна байланыштуу өнүгүп келген.
2. Ч.Т. Айтматов коомдук өнүгүүнүн алдыңкы тенденцияларын гана алдын ала айтпастан, көркөм чыгармаларда жана публицистикада улуттук турмуштун актуалдуу чакырыктарына жандуу жооп берүү менен кыргыздардын коомдук пикирин белгилүү бир деңгээлде калыптандырды. Улуттук жашоо дүйнөсүнүн жашоо материалын тандоодо, анын чеберчилигинде жана көркөм тутумунда берилет.
3. Жазуучунун улуттук дүйнө таанымы чыгармалардын баяндоо формаларын жана сюжеттик-композициялык түзүлүшүн аныктайт. Айрыкча, Ч.Т. Айтматов алгачкы повесттеринде алкактуу баянды көп колдонот, анын формасы фольклорго кетип, адабиятта биринчи жолу чыгыш чыгармаларынан көрүнөт. Индиялык жазуучу Дандиндин "Гилгамеш эпосу", "Он ханзааданын жоруктары", арабдардын "Миң бир түн" ж. б. эпосторун эстейли.
4. Мифтердин, уламыштардын, ырлардын жана башка фольклордук чыгармалардын чыгармаларын көркөм структурага киргизүү мазмундуу, идеялык-тематикалык жана сюжеттик-композициялык деңгээлде дүйнөнүн улуттук картинасын түзөт. Дүйнөнүн улуттук картинасы чыгармаларда типтерди тандоо, актерлордун чыр-чатактары жана мамилелери, алардын иш-аракеттерине психологиялык түрткү берүү аркылуу ачылат.
5. Орус тилинде дүйнөнүн улуттук сүрөттөлүшүн түзүүдө автордун жана баяндоочунун образы өзгөчө роль ойнойт, ал аркылуу өзүнүн руханий-адеп-ахлактык жана эстетикалык мыйзамдарына ылайык жашаган улуттук көркөм дүйнө түзүлөт. Улуттук маданий артефакттар, тиричилик деталдары жана элдик турмуштун өзгөчө жактары башка тилде, биздин учурда орус тилинде кайра жаралууда лексикалык материалдарды тандоону талап кылат, ал эми тиешелүү эквиваленттери жок болсо кыргыз тилинде берилет жана окурмандарга котормолорду жана чечмелөөлөрдү талап кылат.
6. Орус тилине түрк сөздөрү кирген, көп улуттуу Россияда Чыгыш менен Батыштын ар кандай элдери, маданияттары өз ара аракеттенишет. Ошондуктан, орус тилинин сөздүктөрүндө белгиленген же жазылбаган, бирок, орус тилинде баянадамасыз жана түшүндүрмөлөрсүз өздөштүрүлгөн түркизмдерди контекстке киргизүү негиздүү. Айрым учурларда улуттук лексика котормосуз берилет, бирок, контексттен түшүнүлөт. Шилтемелерде котормосу бар сөздөрдү киргизүү эң көп колдонулган Ч. Т. Айтматов тарабынан кабыл алуучу, жазуучу сөздү баяндын өзүндө чечмелөөнү туура көрөт, ал үчүн кыргыз жана орус эквиваленттери бир катарда коюлат.

Жыйынтык

Сунушталган изилдөөдө биз азыркы адабият таануудагы кош тилдүүлүк проблемаларына комплекстүү сереп жана Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларына кыргыз жазуучусунун кош тилдүү чыгармачылыгында улуттук жашоо дүйнөнү кайра жаратуу көз карашынан системалуу талдоо жүргүздүк. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында биз төмөнкү тыянактарга келдик:

1. Кош тилдүүлүк коомдук көрүнүш катары филологиялык, социалдык, психологиялык, педагогикалык, философиялык жана башка илимдердин объектиси жана предмети болуп саналат. Кош тилдүүлүк-ар кандай элдердин тарыхый-маданий өз ара аракеттешүүсүнүн натыйжасындагы мыйзам ченемдүү коомдук көрүнүш. Эки тилдүүлүктүн өнүгүшүнүн тарыхый мыйзам ченемдүүлүгү, пайда болушу, калыптануу этаптары жана анын таралуу мезгилдери адамзат коомундагы кош тилдүүлүктүн көп аспекттүү өнүгүү процессинде, алгачкы коомдук түзүлүштөн баштап, кул ээлөөчүлүк, феодалдык, капиталисттик, модернизм жана постмодернизм доорлору аркылуу маалыматтык коомдун азыркы этабына чейин жана ошого жараша өнүккөн – көп тилдүүлүк.

2. Тарыхый-маданий дискурстагы кош тилдүүлүк анын баарынан мурда көп улуттуу мамлекеттерде жана коомдук муктаждыктар менен шартталгандыгын көрсөтөт. Билингвалдык чыгармачылыкта дүйнөнүн улуттук картинасын кайра жаратуунун өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө ар кандай илимдердин ыкмаларын жана жетишкендиктерин айкалыштырган комплекстүү мамиленин зарылдыгы айкын көрүнүп турат. Көп тилдүүлүк, жазуу жана көркөм кош тилдүүлүк түшүнүктөрүн айырмалоо керек. Биринчи учурда, бул белгилүү бир географиялык диапазондо жана тарыхый-маданий реалдуулукта ар кандай тилдердин иштеши жөнүндө. Экинчисинде, жазуучунун эки тилди билүүсү жөнүндө. Үчүнчүсүндө, эки тилде көркөм чыгармаларды жаратуу жөнүндө.

3. Жазуучунун кош тилдүүлүгүн изилдөөнүн методологиялык негизи Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгынын өмүр жолунун жана психологиясынын дискурсуна улам тарыхый-маданий, салыштырма-тарыхый, психологиялык, герменевтикалык, аксиологиялык адабият таануу принциптери болуп саналат. Улуттук жашоо дүйнөсү Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларынын бардык деңгээлдеринде көрүнөт жана аны аныктоо үчүн системалык анализ талап кылынат. Жазуучулук кош тилдүүлүктүн калыптанышында Ч. Т. Айтматовдун чыгармачылыгында чоң роль социомаданий факторго таандык – Совет империясынын алкагында, көп улуттуу мамлекет катары, ар кандай тилдер менен маданияттардын өз ара аракеттенүүсүндө улуттук маданияттын өнүгүү контекстине таандык.

4. Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларында улуттук жашоо дүйнөсүн кайра жаратуунун өзгөчөлүктөрүн аныктоодогу методологиялык принциптердин бири-чыгармачылыктын психологиясынын көз карашы менен кароо, көркөм образдардагы, көркөм психологизмдин формаларындагы жана

каражаттарындагы сублимация. Дүйнөнүн улуттук жашоо дүйнөсүнүн өзгөчөлүгүн аныктоо, аларды чыгарманын көркөм өзөгүндө чагылдыруу сыяктуу эле, чыгармалардын поэтикасынын бардык мазмундук жана формалдуу деңгээлдеринде: идеялык-тематикалык, сюжеттик-композициялык, образдардын-каармандардын системасында, стилде ишке ашырылууга тийиш. Улуттук жашоо дүйнөсү тилде айтылган архетиптик, психикалык көрүнүшкө негизделген. Улуттук жашоо дүйнөсү эволюциялашат, бирок, анын архетиптик негиздери туруктуу.

5. "Бетме-бет" повестинин биринчи вариантындагы классицисттик конфликтке таазим кылуу менен Ч.Т. Айтматов романтикалык мүнөзгө ээ болгон "Жамиля" повестинде дүйнөнүн салттуу улуттук картинасын кайра жаратат. Улуттук дүйнө тааным, байыркы архетиптер "Саманчынын жолу" чыгармасында мазмундук деңгээлде гана эмес, формалдуу да көрүнгөн. Кыргыздардын байыркы дини-теңирчилик табигый элементтерди Кудайдай туткан жана кыргыз көркөм аң-сезими үчүн кейипкердин талаа менен сүйлөшүүсү ийкемдүү көрүнөт, бирок башка маданияттардын парадигмаларында ал көркөм ыкма катары түшүнүлөт.

6. "Тоолор жана талаалар" мезгилинин повесттеринде улуттук дүйнө тааным жана образдар чыгармалардын идеялык-көркөм түзүмүндө ачык-айкын эмес, формалдуу деңгээлде эмес, мазмундук деңгээлде кабыл алынган, анда 60-жылдардын ортосунан тартып "Жаныбарым Гүлсары" повести жарык көргөн жана Ч.Т. Айтматовдун орус тилине өткөн мезгилдеринен тартып тексттерди, мифтерди, уламыштарды, ырларды жазуу чыгармалардын композициясына түздөн-түз адабий каражат катары киргизилген. Ч. Т. Айтматовдун "Жаныбарым Гүлсары" повестинен баштап барган сайын сындуу пафос менен, айрым учурларда улуттук, жалпы адамзаттык башталыштар менен мамлекеттик аппараттын социалдык-идеологиялык түзүлүштөрүнүн ортосунда чыр-чатак чагылдырылып турат. Танабай адилетсиздикке каршы турган баатырдын түрүн, "эмгекчил жан" , адамдын улуттук адеп-ахлагына карама-каршы келген номенклатуралык диктатка каршылыкты билдирет.

7. Ч.Т. Айтматов колдонгон накыл сөздөр, уламыштар, баарыдан мурда улуттук дүйнө таанымды камтыйт, ошол эле учурда көп деңгээлдүү жалпы адамзаттык аң-сезимдин көркөм көрүнүшү болуп саналат. Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларын жазуучунун эки тилдүү чыгармачылыгында дүйнөнүн улуттук картинасынын тексттердин идеялык-тематикалык жана сюжеттик композициялык структурасында көрүнүшү жагынан талдоо жазуучунун дүйнөгө болгон көз карашы чыгармалардын негизи болуп, көркөм структуралардын бардык деңгээлдеринде көрүнөөрүнөн кабар берет. "Жамиля", "Биринчи мугалим", "Кызыл жоолук жалжалым" аттуу алгачкы повесттерде Ч. Т. Айтматов жаңы тарыхый-маданий шарттарда калыптанган улуттук жашоо дүйнөсүнүн өкүлдөрү болгон баяндоочулардын образдарын колдонот. Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларындагы чыгармачылык жолдун бардык мезгилинде чыгармаларда дайыма көрүнүп турган жана кыргыз

элинин дүйнө таанымынан келип чыккан, өз кезегинде элдик этикалык чыгармачылыкта чагылдырылган көркөм структураларды байкоого болот.

8. Ч.Т. Айтматовдун повесттеринде элдик турмушка сиңген каада-салттардын, ырым-жырымдардын сүрөттөлүшү кээде совет доорундагы идеялык-эстетикалык нормаларга карама-каршы келген. Бул элдик архетиптердин, мифологиялык жана диний көз караштардын дүйнөгө канчалык терең негизделгенин далилдейт. Улуттук жашоо дүйнөнүн кош тилдүү чыгармачылыкта чагылдырылышы Ч. Т. Айтматов чыгармаларында көркөм структуралардын бардык деңгээлдеринде жана элементтеринде көрүнөт, анын ичинде: чыгармалардын аталышы, баяндоо формалары, эпиграфтар, сюжеттик-композициялык түзүлүш, сюжеттен тышкаркы элементтер, пейзаждар, образ-каармандар системасы, көркөм деталдар ж.б. Манкурт сөзүнүн жаралуу тарыхы кош тилдүүлүк чыгармачылыгынын үзүрлүү экендигин күбөлөндүрөт. Дал ушул кыргыз (түрк) жана орус тилдерин жакшы билүүсү жазуучуга жаңы сөз курууга, көптөгөн өлкөлөрдө болуп жаткан коомдук-адеп-ахлактык турмуштун көрүнүшүн камтыган түшүнүктү дүйнөлүк деңгээлге киргизүүгө мүмкүндүк берди. Түркизмдердин колдонулушунун келтирилген сандык маалыматтары сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү номинативдик лексикага таандык экендигин, же болбосо орус тилинде теңдеши жок, же кээ бир учурларда орус тилине кирген улуттук реалдуулуктарды жана артефакттарды билдирет. Биздин оюбузча, бул факт улуттук лексика көркөм улуттук жашоо дүйнөнү түзүүдө белгилүү бир ролду ойнойт, бирок, фундаменталдуу эмес.

Жыйынтыктап айтканда: улуттук жашоо дүйнөсү Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларынын мазмунунун негизин түзөт жана жазуучунун эки тилдүү чыгармачылыгында чыгарманын бардык идеялык-эстетикалык деңгээлдеринде чагылдырылат. Жогорку көркөм формада чагылдырылган кыргыз улуттук дүйнөсү Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгын дүйнөнүн ар кыл өлкөлөрүнүн окурмандары үчүн жагымдуу жана маңыздуу кылат

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Эки тилдүүлүктүн теориялык аспектилери жана жазуу жана көркөм кош тилдүүлүктү изилдөөгө карата методологиялык ыкмаларды иштеп чыгуу Кыргыз кош тилдүү жазуучуларынын жана орус тилдүү көркөм сөз чеберлеринин чыгармаларын талдоодо колдонулган инструменттерди колдонууга мүмкүндүк берет.

Кош тилдүүлүк коомдук көрүнүш катары бир катар гуманитардык илимдерди изилдөө орбитасына кирет: филология ((Лингвистика жана адабият таануу), философия, социология, психология, педагогика ж. б.

Көркөм материал жана аны предметтер аралык байланыштардын контекстинде комплекстүү талдоо жогоруда аталган илимдердин өкүлдөрү тарабынан кош тилдүүлүктү ар түрдүү көз караштардан изилдөөдө колдонулушу мүмкүн.

Биз караган Кыргыз-Орус кош тилдүүлүгүнүн пайда болуу жана өнүгүү проблемалары социалдык-маданий контекстте берилген жана тарыхчыларды,

маданият таануучуларды, тилчилерди жана адабият таануучуларды кызыктырат.

Жазуучу жана көркөм кош тилдүүлүккө улуттук ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүгүн, чыгармачылыктын психологиясын жана сөз сүрөтчүнүн өмүр жолун аныктоо көз карашынан мамиле кылуу зарыл.

Бул ыкма ч.т. Айтматовдун чыгармачылык жолун жаңыча чагылдырууга, анын улуттук мүнөздөгү концепциясы кандай эволюцияны көрсөткөнгө мүмкүндүк берет.

Тарыхый-маданий өнүгүүдө дүйнөнүн улуттук картинасынын жана элдик мүнөздүн өзгөчөлүгүн аныктоо Кыргызстандын адабият таануусундагы маанилүү милдеттердин бири болуп саналат.

Чет тилдүү материалдар менен синтезде улуттук көркөм дүйнө таанымды изилдөө улуттун өнүгүүсүнүн улуттук, Архетиптеринин жана социалдык-маданий факторлорунун маңызы боюнча гуманитардык илимдерди тереңдетүүгө мүмкүндүк берет.

Орус тилдүү тексттерде улуттук мүнөздү калыбына келтирүүнүн формаларын жана каражаттарын системалуу изилдөө улуттук дүйнө тааным көркөм чыгарманын бардык имараты курулган негиз болуп саналат деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Бул факторлорду кыргыз, орус тилдүү адабияттарын, ч.т. Айтматовдун чыгармачылыгын окутууда жана окутууда эске алуу зарыл.

Берилген изилдөө эки тилдүүлүктүн негиздери жана аны чыгармаларда колдонуу мүмкүнчүлүктөрү жагынан адабиятчылар жана жазуучулар үчүн кызыктуу болушу мүмкүн.

Жүргүзүлгөн изилдөө төмөнкү багыттар боюнча андан ары өнүгүү перспективаларына ээ:

- Кыргыз адабиятындагы орус тилиндеги чыгармачылык методдор жана көркөм багыттар;

- Орус тилдүү дискурста улуттук сүрөттөр жана мотивдер;

- Кыргыз жазуучуларынын орус жана башка тилдерге котормолорунда дүйнөнүн улуттук картинасын кайра жаратуу;

- Кыргыз акындарынын, прозаиктеринин жана акындарынын чыгармаларын орус тилине көркөм трансляциялоонун өзгөчөлүгү;

- Кыргызстандын орус тилдүү адабиятынын орус тилиндеги негизги темалары, мотивдери жана пафосу;

- Эки тилдүү чыгармачылык Кыргыз улуттук адабиятынын өнүгүшүнүн фактору катары.

Кыргызстан жазуучуларынын эки тилдүү чыгармачылыгын изилдөө темасы акындардын жана драматургдардын чыгармачылыгын иликтөөнү орбитага киргизүү менен кеңейтилиши мүмкүн.

Диссертациянын негизги жоболору жана материалдары кыргызстандык авторлордун эки тилдүү чыгармаларын андан ары изилдөө процессинде колдонулушу мүмкүн.

Заманбап коомдук жана илимий ой-пикирлер ар кандай тилдердин иштешине, өз ара аракеттенүүсүнө, анын ичинде маданий, көркөм өнөр чөйрөсүнө тиешелүү объективдүү, илимий жактан негизделген изилдөөлөргө муктаж.

Диссертациялык изилдөөнүн мазмуну басылмаларда чагылдырылган:

1. Кидиралиева, Н. М. Отражение национального характера в произведениях Чингиза Айтматова посредством билингвизма [Текст]// «Вестник Ошского государственного университета». – 2015. – №4 – С.68–75. <https://elibrary.ru/item.asp?id=28297021> .

2. Кидиралиева, Н. М. Национальный характер в прозе Ч. Айтматова [Текст]// Электронное периодическое издание «Экономика и социум». – 2016. – №12 (31)// <https://elibrary.ru/item.asp?id=28806858> .

3. Кидиралиева, Н. М. Изображение национального мира Ч. Айтматовым-билингвом. [Текст]// Электронное периодическое издание «Экономика и социум». – №1 (32) – 2017. – С. 492–495. <https://elibrary.ru/item.asp?id=29011496> .

4. Кидиралиева, Н. М. Историография билингвизма как научной проблемы. [Текст]// Теория и практика современной науки. Сб.ст. в 2 ч. – Пенза: Межд. научно-практ. конф. «Наука и просвещение». – 2020. – С. 538–542// <https://elibrary.ru/item.asp?id=28422336> .

5. Кидиралиева, Н. М. Историческая обоснованность изучения иностранных языков в Киргизской Республике в условиях билингвизма. [Текст]// Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания// Научный электронный альманах. – №1(25) – 2021 – С. 8–11. ISSN 2312-0460. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46426515> .

6. Кидиралиева, Н. М. Тюркоязычная лексика в произведениях Чингиза Айтматова [Текст]// Российская наука и образование сегодня: проблемы и перспективы. Интернет-журнал. – 2021 – №1 (38) – С. 23–26. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46422370> .

7. Кидиралиева, Н. М. Graphic Organizers as Effective Methods in Teaching Classroom English [Текст]// Open Journal of Modern Linguistics. – 2020. – №10. – С. 459 // <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=103282>

8. Кидиралиева, Н. М. Феномен билингвизма и научные подходы к его определению [Текст]// Роль и значение цифровой жизни и социальных наук в воспитании гармонично развитого поколения: актуальные проблемы и перспективы. – АндМИ, 12.04.2022. – с. 537–542.

9. Кидиралиева, Н. М. Билингвизм (двуязычие) как естественная закономерность в сфере коммуникаций [Текст]// Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. Научный электронный альманах. – 2022. №1(29) – С. 32–35. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46426518> .

10. Кидиралиева, Н. М. Чингиз Айтматов как видный билингвист в кыргызской художественной литературе [Текст]// Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. Научный электронный альманах. – 2022. – №1(29) – С. 25–27. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46426519>

11. Кидиралиева, Н. М. История развития билингвизма (двуязычия) в духовно-культурной жизни человечества [Текст]// Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. Научный электронный альманах. – 2022. – №1(29) – С. 28–31. <https://elibrary.ru/item.asp?id=464265157> .

12. Кидиралиева, Н. М. Зависимость сущности билингвизма в исторические этапы развития человеческого общества [Текст]// Большая Евразия: диалог языков и культур: материалы онлайн-форума, посвященного Международному дню русского языка. – Бишкек, 2022. – С. 134–139.

13. Кидиралиева, Н.М. Совершенствование писательского мастерства писателя-билингвиста Чингиза Айтматова [Текст]// Духовная ситуация времени. Россия XXI век. Электронный научно-теоретический гуманитарный журнал. – №1(27). – С. 25–28. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49129426>

14. Кидиралиева, Н. М. Чингиз Айтматов как видный писатель-билингвист в кыргызской художественной литературе [Текст]// Духовная ситуация времени. Россия XXI век. Электронный научно-теоретический гуманитарный журнал. – №1(27). – С. 29–31. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49129427>

Кидиралиева Нургуль Мэлисовнанын “Чынгиз Айтматовдун чыгармаларында билингвизм аркылуу улуттук дүйнөнү чагылдыруу” деген темадагы 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: билингвизм, каарман, эки тилдүүлүк, кыргыз тили, адабият, улуттук мүнөз, персонаж, орус тили, чыгармачылык, этнос, тил.

Изилдөөнүн объектиси: орус тилинде чыгармаларды жараткан, жазуучунун өздүк аң-сезиминде улуттук, кыргыздын дүйнө таанымын, спецификалык маданиятын жана этникалык өзгөчөлүктөрүн сактап кала алган Чынгиз Айтматовдун көркөм чыгармачылыгы.

Изилдөөнүн предмети: кош тилдүү жазуучунун орус тилдүү чыгармасында улуттук мүнөздү, анын ичинде түркизмдерди, алардын функционалдык ролун көрсөтүү каражаттары.

Изилдөөнүн максаты: кыргыздын кош тилдүү жазуучусу Ч. Айтматовдун орус тилиндеги чыгармачылыгындагы улуттук мүнөздү чагылдырган чыгармаларды жаратуу жолдорун аныктоо.

Изилдөө методдору: Диссертациянын темасын ачууда изилдөөнүн болгон адабияттын анализи жана синтези, салыштырма, статистикалык эсептеме, жалпылоо жана баалоо усулдары колдонулду.

Алынган жыйынтыктардын жаңычылдыгы: Кош тилдүүлүктүн башка каражаттары менен катар түркизмдерди изилдөө Чыңгыз Айтматовдун кош тилдүү жазуучу катары чыгармаларынын тилинин өзгөчөлүгүн ачууга жардам берет.

Колдонуу боюнча сунуштар: иштин материалдары кыргыз адабияты боюнча илимий изилдөөлөрдө, кыргыз адабияты боюнча окуу китептерин, окуу куралдарын жана окуу куралдарын иштеп чыгууда колдонулат.

Колдонуу чөйрөсү: изилдөөнүн натыйжалары жогорку окуу жайларында кыргыз адабиятын окутууда, кыргыз адабияты, орус тил искусствосу боюнча курстарда колдонулат.

РЕЗЮМЕ

Диссертации Кидиралиевой Нургуль Мэлисовны на тему «Отражение национального характера в произведениях Чингиза Айтматова посредством билингвизма» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература.

Ключевые слова: билингвизм, герой, двуязычие, кыргызский язык, литература, мирозерцание, национальный характер, персонаж, русский язык, творчество, художественная картина мира, этнос, язык.

Объект исследования: художественное творчество Чингиза Айтматова, создавшего произведения на русском языке, сумевшего сохранить национальное, кыргызское видение картины мира, специфичную культуру и этнические особенности в авторском самосознании.

Предмет исследования: исследования двуязычного творчества Ч.Т. Айтматова с точки зрения своеобразия воссоздания национального характера в произведениях на русском языке.

Цель исследования: выявление художественных образов, сюжетно-композиционных структур, форм и средств воссоздания национального характера в билингвальном творчестве Ч.Т. Айтматова.

Методы исследования: В исследовании был использован комплексный подход и методы системного анализа, включая сравнительные интерпретации, статистические подсчёты, обобщения и оценки.

Новизна результатов: В определении методологии и методики исследования, позволяющими привлечь исследовательский инструментарий, направленный на анализ специфики образно-ассоциативного мышления билингвального автора. Системный анализ выражения национального характера на всех идейно-эстетических уровнях произведений Ч.Т. Айтматова.

Рекомендации к использованию: материалы работы могут быть использованы в научных исследованиях по кыргызской литературе, проблемам билингвизма; при разработке учебных пособий по творчеству Ч.Т. Айтматова и русскоязычной литературе Кыргызстана.

Область применения: результаты исследования могут применяться при преподавании кыргызской литературы и творчества Ч.Т. Айтматова в общеобразовательных школах и вузах, спецкурсах по проблемам билингвизма и русскоязычной прозы Кыргызстана.

RESUME

Kidiraliyeva Nurgul Malisovna on the topic “Reflection of the national character in the works of Chingiz Aitmatov through bilingualism” for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.01.01 - Kyrgyz literature

Key words: bilingualism, hero, bilingualism, Kyrgyz language, literature, national character, character, Russian language, creativity, ethnos, language.

Object of study: the artistic work of Chingiz Aitmatov, who created works in Russian, who managed to preserve the national, Kyrgyz vision of the worldview, specific culture and ethnic characteristics in the author's self-consciousness.

Subject of study: means of showing the national character, including Turkisms, and their functional role in the Russian-language work of a bilingual writer.

The purpose of the study: to identify ways to create works that express the national character in the work of the Kyrgyz bilingual writer Ch. Aitmatov in Russian.

Research methods: To disclose the topic of the dissertation, methods of analysis and synthesis of existing literature, comparative, statistical calculation, generalization and evaluation were used.

The novelty of the results: The study of Turkisms, along with other means of bilingualism, helps to reveal the specific features of the language of the works of Chingiz Aitmatov as a bilingual writer.

Recommendations for use: the materials of the work are used in scientific research on Kyrgyz literature, in the development of textbooks, teaching aids and manuals on Kyrgyz literature.

Scope: the results of the study are used in teaching Kyrgyz literature in higher education, courses on Kyrgyz literature, Russian-language art.